

Песцова-Свиталка О. С.

Полтавская государственная аграрная академия

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СВОБОДА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

Резюме

Исследован уровень экономической свободы в Украине и бывших социалистических странах и республиках СССР на основе комплексных показателей. Проанализированы показатели Украины по составляющим Индекса экономической свободы и Индекса экономической свободы в мире. Охарактеризована зависимость экономической свободы от факторов, которые влияют на формирование институциональной структуры экономики Украины.

Ключевые слова: экономическая свобода, институциональная структура, индекс экономической свободы, индекс экономической свободы в мире, рыночная экономика.

Pestsova-Svitalka O. S.

Poltava State Agrarian Academy

ECONOMIC FREEDOM AND IT'S INFLUENCE ON THE FORMING OF INSTITUTIONAL STRUCTURE OF THE UKRAINIAN ECONOMY

Summary

The level of economic freedom in Ukrainian and others socialist states and former USSR republics are investigated on the base of complex indexes. The indicators of Ukraine according to the constituents of Index of economic freedoms and Economic Freedom of the World are analyzed. The dependence of economic freedom from factors, affecting on the forming of institutional structure of the Ukrainian economy are characterized also.

Key words: economic freedom, institutional structure, Index of economic freedoms, Economic Freedom of the World, market economy.

УДК 330.342

Томчук-Пономаренко Н. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ, СТРУКТУРА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ В СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ

Розглянуто теоретичні підходи щодо визначення сутності інституту відносин власності як складної базисно-господарської системи. Проаналізовано структурні блоки, що становлять інституційну архітектуру власності в контексті тенденцій і закономірностей її розвитку та функціонування. Визначено інституційні форми власності на засоби виробництва, які базуються на засадах економічних відносин, що притаманні сучасній економічній системі.

Ключові слова: інститут, архітектура, власність, інституціональні відносини.

Постановка проблеми. Проблематика відносин власності загалом та набуття права власності зокрема ніколи не втрачали своєї актуальності. Набуття права власності регулювалося ще в римському праві. Залежно від політичного режиму та соціально-економічного стану в нашій країні змінювалося ставлення законодавця до питань власності. Розвиток економічної, юридичної науки та практики на сучасному етапі характеризується поверненням інтересу до права власності, особливо яскраво це проявляється стосовно набуття права власності. Потреба в чіткому та повному правовому регулюванні у сфері набуття права власності росте пропорційно росту його значущості.

Розвиток інституту власності диктується потребами суспільства, цивільного обігу і тому вимагає всебічного розроблення теоретичних і практичних питань, пов'язаних із набуттям права власності. Інститут набуття права власності постійно розвивається, оскільки важливо закріпити не тільки можливість набуття права власності, але й способи і підстави, за якими таке набуття буде законним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відносин власності розглядають прак-

тично всі вчені, але з різних позицій, відповідно до предмета дослідження: В.М. Геєць, А. Гальчинський, В. Бородюк, І.І. Лукинов, В.О. Мандибур, А.А. Чухно та інші. Науковці визнають, що власність у системі відносин є базовим складником, який відображає насамперед відносини в суспільстві щодо привласнення основних засобів.

Метою статті є аналіз сутності інституту власності, ієрархічно-мережевої структурної будови його внутрішніх складників. На основі узагальнення світового досвіду розкрито аспекти юридичного забезпечення функціонування інституту державної власності, а також запропоновано заходи її правового захисту у вітчизняній економіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Власність являє собою базовий суспільний інститут, що має складну внутрішню архітектуру. Як категорія теоретичного віддзеркалення діалектичного прояву суспільної форми руху матерії у сфері соціально-економічних відносин «власність» є системно багатограним науковим поняттям. Воно гносеологічно виражає сукупність суспільних відносин, що виникають між людьми, їхніми асоційованими угрупованнями,

а також інституційними суб'єктами, передусім державою, з приводу привласнення, відчуження та споживання життєвих благ (насамперед засобів виробництва, природних і фінансових ресурсів). Системна складність дослідження відносини власності значною мірою зумовлена тим, що вони включають не лише базисно-економічні, а і надбудовно-економічні відносини: економіко-правові, соціально-економічні, політико-економічні, економіко-ідеологічні, економіко-національні, економіко-моральні, релігійно-економічні, економіко-сімейні та ін. Саме об'єктивно-закономірний характер та динаміка якісної зміни системи відносин власності найбільш повно визначають векторну спрямованість суспільного розвитку.

З погляду виконання власністю функцій ми погоджуємося з тими характеристиками, які розглядає В.О. Мандибуря [1, с. 57–58]: по-перше, власність зумовлює спосіб та визначає найбільш характерні мотиваційні особливості поєднання трудового потенціалу та засобів виробництва, фінансових і природних ресурсів; по-друге, власність визначає мету функціонування і розвитку економічної системи; по-третє, власність визначає характер економічного розподілу та кінцевого привласнення і споживання результатів виробництва (життєвих благ та послуг); по-четверте, власність формує суспільний та персоніфікований характер мотивації трудової і підприємницької діяльності; по-п'яте, відносини власності формують соціально-класову структуру суспільства, забезпечують базові засади розвитку системи панівної політичної та економічної влади.

Проблема класифікації власності в сучасних умовах є одним із найскладніших завдань. Це питання взаємодії форм, видів і типів власності та їх наповнення змістом, щодо яких немає єдиної думки у вчених. Критичний аналіз єдності цих категорій наведено в роботах В.О. Мандибуря, який групує їх у п'ять різних підходів [1, с. 59–60]. Форма власності є зовнішнім організаційно-економічним проявом відносин приналежності, володіння, розпорядження та використання того чи іншого типу або виду власності, тобто форма власності є похідною від типу і виду власності, структури її побудови.

Оскільки інституціональний напрям в економічній теорії сьогодні перебуває у стані активного розвитку, важливе його методологічне завдання полягає у поглибленні науково-понятійної чіткості у визначенні та архітектонічному структуруванні його категоріального апарату. Передусім це проявляється у тому, що сьогодні змістовно не розмежовуються такі категоріальні поняття, як «інститути», «інституціональні відносини», «інституціональні механізми». На думку сучасних дослідників, до поняття «інститут» належать: 1) організаційні структури та неперсоніфіковані суб'єкти, що є носіями соціально-економічних інтересів і вступають у відповідні відносини; 2) інституціональні відносини, які взаємодіють та переплітаються з відносинами економічного базису і справляють на нього значний вплив (правові, політичні, ідеологічні, організаційно-розпорядчі, морально-етичні, етнічно-національні; релігійно-атеїстичні, культурологічні, шлюбно-сімейні відносини, а також консолідовані відносини: політико-економічні, економічно-правові, культурно-економічні, морально-економічні тощо); 3) сукупність формальних і неформальних норм, правил, традицій, ритуалів, табу, соціальних стимулів і санкцій, що створюються людською спіль-

нотою у процесі її історичного розвитку, а також суспільні механізми і системи, що забезпечують їх дотримання.

В.О. Мандибуря визначає інститут власності як сукупність внутрішніх системно-структурних інститутів. До цієї сукупності він відносить:

1) блок, утворений суб'єктами – носіями інтересів і відносин власності;

2) блок системи, що охоплює весь широкий спектр об'єктів, щодо яких виникають відносини власності;

3) блок системи відносин власності, що охоплює як сукупність базових, так і сукупність соціально-економічних відносин, економічної надбудови (політико-економічні, економіко-правові, економіко-ідеологічні, економіко-національні, економіко-моральні, економіко-релігійні та інші соціально-бінарні відносини);

4) блок, сформований інститутами організаційного та господарсько-функціонального структурування власності;

5) блок механізмів ринкового і соціального регулювання і саморегулювання розвитку відносин власності, важливий складник якого утворюють механізми і норми правової та морально-етичної регламентації.

Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі та інтереси, є привласнення засобів виробництва і його результатів.

Система відносин та їх узагальнююча категорія «привласнення» породжує свій антипод – відносини та відповідну їм категорію «відчуження». Відчуження – це позбавлення суб'єкта права на володіння, розпорядження і користування тим чи іншим об'єктом власності. Відчуження як важливий елемент інституту власності може бути добровільним (шляхом ринкового обміну, дарування тощо) або примусовим (шляхом економічного банкрутства, вилучення майнового закладу за борги, монополістичного поглинання, націоналізації шляхом експропріації, конфіскації або кримінальних способів, таких як крадіжка, шахрайство, грабунок).

Розгляд інституту власності засвідчує, що він являє собою системний соціально-економічний організм, який має надзвичайно складну архітектонічну, передусім ієрархічно-мережеву структурну будову його внутрішніх складників.

Цей системний інститут постійно оновлюється і якісно змінюється за його структурними типами, видами й особливо формами. Тобто у своєму розвитку власність постійно трансформується, якісно перетворюється як за своєю типовою і видовою сутністю, так і за формами прояву, що або перебувають у стані діалектичної боротьби, витісняючи одна одну, або століттями співіснують разом, або інтегруються, трансформуються одна в одну, створюючи при цьому нові життєздатні форми, що розвиваються та якісно доповнюють системну архітектоніку інституту власності в умовах конкретної суспільно-економічної формації або за її зміни. Інститут власності базується на системі, що містить у собі чотири види відносин: 1) відносини з приводу привласнення об'єктів власності; 2) відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності, у тому числі і делегування прав розпорядження (контрольованого або неконтрольованого); 3) відносини з приводу господарського використання об'єктів власності; 4) відносини з приводу розподілу результатів праці та природних життєвих благ.

Власник (персоніфікований або асоційований) може сам використовувати свій об'єкт власності у господарських цілях. У такому разі він одночасно виступає у двох іпостасях (особах): як власник і як господарюючий суб'єкт. Сьогодні, коли виробництво надзвичайно ускладнилося і набуло значного суспільного характеру, головною особою господарського життя стає не власник, а суб'єкт, який використовує для виробництва чужу власність, що йому делегує базовий власник на правах оренди, лізингу, концесії, кредиту. Таким чином, з'являється два суб'єкти: суб'єкт-власник і господарюючий суб'єкт, які розподіляють повноваження та функції.

Юридичний складник інституту власності реалізується через право власності, тобто сукупність узаконених державою прав та норм економічних відносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення і використання об'єктів власності. Завдяки цьому економічні відносини власності набувають характеру правовідносин, тобто відносин, учасники яких виступають як носії певних юридичних прав і обов'язків.

За об'єктами власності архітектоніка інституту власності включає такі інституційні підсистеми, як [2]: 1) засоби виробництва; 2) нерухомість; 3) природні ресурси; 4) предмети особистого споживання та домашнього вжитку; 5) гроші, цінні папери, дорогоцінні метали і вироби з них; 6) власність на продукти інтелектуальної діяльності «інтелектуальна власність»; 7) культурні та історичні цінності; 8) робоча сила.

За структурою внутрішніх відносин інститут власності складається з:

1) володіння, що є первинним, вищим і всеохоплюючим відношенням прав власності і передбачає повну власність суб'єкта володіння над об'єктом власності, тобто це означає те, що він (володар) має право самостійно вирішувати його частку належної йому власності (використовувати, продавати, обмінювати, здавати в оренду, дарувати, ліквідувати тощо) або делегувати право можливості на певний час розпоряджатись об'єктом власності іншим суб'єктам ринкових відносин;

2) розпорядження – проміжна, делегована власником форма власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю у того чи іншого суб'єкта права на тимчасове розпорядження об'єктом власності на певних зумовлених договором із власником умовах (саме по собі розпорядження не означає повної власності, оскільки розпорядником об'єкта може бути як власник, так і не власник (наприклад, опікун, орендар, менеджер, державний орган);

3) користування, що виражає економічні відносини власності з приводу виробничого чи особистого використання корисних властивостей її об'єктів відповідно до функціонального призначення останніх.

Сучасні інституційні форми власності на засоби виробництва та природні умови їх забезпечення, що базуються на засадах економічних відносин, які притаманні сучасному капіталістичному способу виробництва та відповідним йому відносинам обміну, є такими: 1) приватна трудова (масова та історично рудиментарна): 1.1) персональна; 1.2) сімейна, 1.3) кооперативна); 2) приватна, що функціонує на засадах капіталу: 2.1) індивідуально-сімейна; 2.2) сімейно-кланова; 2.3) партнерсько-групова; 2.4) акціонерна; 2.5) акціонерно-акціонерна (або корпоративна).

Саме капітал як найбільш динамічна форма приватної власності найбільш повно висвітлює можливі прояви дії об'єктивного економічного закону усус-

пільнення приватної власності. Водночас із поглядом функціонування приватної власності і такого її різновиду, як капітал, цілком слушною є відповідь на запитання: чи в інституціональному прояві цим відносинам може бути притаманний колективізм? Відповідно, що пов'язані з формуванням та перерозподілом капіталу, базуються на індивідуалізмі, який є полярним морально-етичним та соціально-економічним антиподом колективізму – системи моральних норм і цінностей, що притаманні комуністичній моралі, існування якої реальна практика розвитку людства не підтверджує.

В інституційній архітектоніці власності надзвичайно складним і проблемним є інститут державної власності (передусім казенної). На основі узагальнення досвіду функціонування інституту державної власності можна виділити кілька її відмінностей від приватної, а саме:

1) неможливість співвласника державної власності продати чи передати свою частку участі в ній, більше того, ніхто не може ухилитися від володіння нею;

2) відсутність тісної кореляції між поведінкою індивідуальних співвласників державної власності і результатами її використання;

3) внаслідок менш ефективного, ніж у приватних формах, контролю за поведінкою керуючих з'являється більше можливостей зловживати своїм становищем в особистих інтересах;

4) поява додаткових проблем, пов'язаних із тим, що «загальнонаціональний інтерес» складніше визначити і виміряти, ніж приватний, у тому числі і приватно-асоційований.

Деякі з цих проблем притаманні й іншим формам, в тому числі і приватно-асоційованій: партнерсько-груповій, акціонерній та корпоративній власності. Колективна власність заохочує поведінку, переважні вигоди від якої дістаються одному учаснику групи, а витрати розподіляються серед усіх її членів. І навпаки, вона послаблює стимули до прийняття рішень, витрати яких покладаються на когось одного, а вигоди поділяються між усіма членами групи.

Отже, співвласники державної власності не можуть: 1) здійснювати концентрацію свого багатства в обраних ними галузях (наприклад, не можуть збільшити свою частку «власності» в охороні здоров'я, зменшивши свою частку «власності» у сфері оборони, тощо); 2) здійснювати дієвий контроль за своїми агентами (в Україні взагалі відсутній такий інститут і відповідний механізм).

Зрозуміло, що в умовах державної організації суспільства теорія прав власності не може бути повною, адже саме держава являє собою «агентство» зі специфікації і захисту прав власності.

Стосовно організації економіки на основі ринку і приватної власності принципи централізації і колективізації власності, що реалізуються державою, виступають як необхідність нормального функціонування своєї протилежності – інституту приватної власності і ринку, що є для теоретиків прав власності дискомфортом, оскільки у межах їхніх поглядів уряд виступає як соціальний інститут із забезпечення волі контрактації і надання товарів і послуг, що не можуть розподілятися через ринок.

До найбільш важливих правил формування правових норм, що мають забезпечити ефективне функціонування інституту державної власності, належать загальноконструкційні нормативні підходи, які, на відміну від цивільного права (яке побудовано на застосуванні принципу заборони, тобто «дозволені є те, що не заборонено»), базу-

ються на застосуванні дозвільного підходу, за яким «дозволені є те, що в нормативно-законодавчому плані є дозволені». Саме на засадах нормативної реалізації зазначеного принципу можливо в інституті державної власності забезпечити домінування загальнонаціонального інтересу і не допустити деструктивних проявів кланово-бюрократичного та кланово-злочинного інтересу.

Виходячи зі всіх названих умов і характеристик власності, під впливом яких функціонує економіка України, ми можемо стверджувати про деформацію відносин власності, що не спрямована на розвиток виробництва, привласнення та споживання матеріальних благ і вигод відповідно до трудового внеску. Це привело до зруйнування економіки країни шляхом боротьби за перерозподіл власності між окремими групами олігархів тієї чи іншої політичної належності. Цю ситуацію в країні відзначають М. Павлишенко [3, с. 54], В. Будкін [4, с. 39–42], Ю. Кіндзерський [5, с. 8], М. Данько [6, с. 54] та інші економісти. З погляду розвитку країни власність і власники повинні бути насамперед пов'язані з виробництвом. Тут можна погодитися з М. Павлишком, який вважає, що перш ніж присвоїти і, як наслідок, спожити ту чи іншу річ, її необхідно виготовити. Саме виробництво, а не споживання є першоосновою відносин власності, адже «присвоїти можливо лише те та стільки, що саме та скільки вироблено» [3, с. 54].

Висновки та пропозиції. Досвід трансформації інституту власності в Україні показує, що для нашої держави немає іншого шляху, ніж

розбудова такої його архітектоники, яка б максимально повно врахувала досвід країн, що мають розвинену і цивілізовану ринкову економіку. Тобто забезпечити такі інституціональні умови розвитку всіх форм власності, передусім на засадах їх рівності, які сформулюють їх оптимальні пропорції та забезпечать необхідний економічний та соціальний ефект від їх функціонування.

Інституціональний механізм правової регламентації відносин державної власності необхідно обов'язково доповнити нормами, що додатково посилять умови її захисту, передусім шляхом її перевіркового обліку і контролю. Це стосується забезпечення домінування загальнонаціональних інтересів у процесі зміни відповідальних розпорядників державної власності. Тобто необхідно розробити пакет законодавчо-нормативних актів, що закріплять обов'язковість, а також чітко випишуть регламентні норми процедури проведення ревізії стану об'єкта державної (або комунальної) власності у процесі зміни керівництва державного підприємства, установи чи організації з обов'язковим оформленням акту її передачі-прийому.

З метою забезпечення реалізації необхідної економічної умови функціонування казенної форми державної власності, а саме того, що фінансова система казенного підприємства і фінанси казни мають бути єдині, інституційну архітектонику банківської системи України необхідно доповнити створенням Казенного банку України, що буде не тільки виконувати банківське обслуговування фінансових структур держави, а і національних казенних підприємств.

Список використаних джерел:

1. Мандибура В. Системно-формаційна трансформація інституту власності / В. Мандибура // Економічна теорія. 2013. № 2. С. 57–73.
2. Мандибура В. Інституційна архітектоніка та механізм економічного розвитку. Матеріали наукового симпозиуму. Х.: ХНУ, 2005. 235 с.
3. Павлишенко М. Про відділення влади від бізнесу / М. Павлишенко // Економіка України. 2007. № 2. С. 53–61.
4. Будкін В. Постсоціалістична трансформація власності / В. Будкін // Економіка України. 2007. № 2. С. 39–44.
5. Кіндзерський Ю. Інституціональні аспекти відтворення у контексті структури трансформацій / Ю. Кіндзерський // Економіка України. 2007. № 1. С. 4–13.
6. Данько М. Реорганізація підприємств у контексті формування корпоративних структур / М. Данько // Економіка України. 2007. № 1. С. 64–70.

Томчук-Пономаренко Н. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОТНОШЕНИЯ СОБСТВЕННОСТИ: ОСОБЕННОСТИ, СТРУКТУРА И ЗАКОНОМОРНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Резюме

Рассмотрены теоретические подходы к определению сущности института собственности как сложной базисно-хозяйственной системы. Проанализированы структурные блоки, составляющие институциональную архитектуру собственности в контексте тенденций и закономерностей ее развития и функционирования. Определены институциональные формы собственности на средства производства, основанные на принципах экономических отношений, присущих современной экономической системе.

Ключевые слова: институт, архитектура, собственность, институциональные отношения.

Tomchuk-Ponomarenko N. V.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE RELATIONSHIP PROPERTY: FEATURES, STRUCTURE AND REGULATORY FUNCTIONING IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

Summary

The article discusses theoretical approaches to the definition of the essence of the institution of property as a complex basic economic system. Structural blocks forming the institutional architectural property in the context of trends and patterns of its development and functioning are determined. The institutional forms of ownership on means of production which are based on the principles of economic relations inherent in the modern economic system are considered.

Key words: institute, architectonics, property, institutional relations.